

БЕЛАРУСКАЯ ПЕРАКЛАДНАЯ ТЭРМІНАГРАФІЯ ПАЧАТКУ XXI СТ.: МЕТАДАЛАГІЧНЫ АСПЕКТ

Імклівае развіццё навукі і тэхнікі, інфармацыйных тэхналогій у жыцці сучаснага грамадства дыктуе неабходнасць усебаковага апісання, вывучэння і аналізу новых пластоў тэрміналагічнай лексікі. Як адзначае Ю.М. Марчук, “тэрміналагічная лексікаграфія (тэрмінаграфія) з’яўляецца вынікам і адначасова неабходнай умовай навукова-тэхнічнага прагрэсу. У тэрміналагічных слоўніках фіксуюцца элементы навуковых ведаў, без якіх навуковыя і тэхнічныя даследаванні і распрацоўкі немагчымыя” [6, с. 18]. Разам з тым, змены ў жыцці беларускага грамадства, працэсы інтэнсіўнай міжнароднай інтэграцыі і глабалізацыі, асаблівасці сучаснай моўнай сітуацыі ў краіне актуалізуюць пытанне лінгвістычнага забеспячэння патрэб знешняй камунікацыі [4, с. 107]. Таму даследаванне тэрэтычных і практычных пытанняў беларускай перакладной тэрмінаграфіі ў новых умовах набывае асаблівую значнасць і дэтэрмінуецца недастатковым вывучэннем заканамернасцей яе развіцця ў сінхронным зрэзе.

Мэта артыкула – зрабіць кароткі агляд сучасных перакладных тэрміналагічных слоўнікаў і акрэсліць асноўныя метадалагічныя прынцыпы іх укладання.

Пачатак XXI ст. характарызуецца значнымі напрацоўкамі ў галіне практычнай беларускай тэрмінаграфіі. Агульная колькасць апублікаваных перакладных слоўнікаў складае 66 пазіцый, у тым ліку самастойныя выданні з рэгістрацыяй тэрміналагічнай лексікі па розных галінах навукі, тэхнікі, культуры, грамадскага жыцця і слоўнікі-дадаткі да навуковых прац (манаграфій, дысертацый), вучэбных дапаможнікаў, энцыклапедыяў і інш. У гэтых выданнях сістэматызавана спецыяльная лексіка такіх сфер, як архітэктура, батаніка, біялогія, выдавецтва, выяўленчае і дэкаратыўнае мастацтва, геалогія, дарожная справа, інфарматыка, маркетынг, матэматыка, медыцына, метралогія, механіка, паліграфія, палітыка, педагогіка, права, псіхалогія, рэлігія, спорт, транспарт, тэхніка, фармакалогія, фізіка, фізічная культура, фізіялогія, філасофія, харэаграфія, хімія, экалогія, эканоміка, эстэтыка.

За перыяд з 2000 па 2011 гг. адзначаецца наступная дынаміка публікацыі перакладных тэрміналагічных слоўнікаў: 2000 – 10, 2001 – 13, 2002 – 6, 2003 – 5, 2004 – 9, 2005 – 3, 2006 – 2, 2007 – 4, 2008 – 2, 2009 – 6, 2010 – 3, 2011 – 2. Пераважаюць двухмоўныя (руска-беларускія і беларуска-рускія), але выдаюцца таксама трохмоўныя (Руска-беларуска-англійскі тэрміналагічны слоўнік па геалогіі. Мн., 2001; Юридические термины и афоризмы: латинско-русско-белорусский словарь. Мн., 2009), чатырохмоўныя (English-Polish-Russian-Belarusian dictionary on informatics

and computer technology. Bialystok, 2003; Русско-белорусско-немецко-английский словарь по механике. Мн., 2005) і нават дзевяцімоўны кароткі слоўнік філасофскіх тэрмінаў, змешчаны ў “Хрысціянскім Філасофскім Зборніку” (Мн., 2001). Сярод замежных моў, тэрміны з якіх перакладаюцца або супастаўляюцца з беларускімі, пераважае руская мова (54). Прадстаўніча выглядаюць англійская (14) і лацінская мовы (8), па некалькі пазіцый прыходзіцца на нямецкую (4) і польскую (3), па адной – на грэчаскую, італьянскую, старабеларускую, французскую, царкоўнаславянскую мовы.

Выдадзеныя слоўнікі розныя паводле аб’ёму апісанай лексікі. Іх рэестры вагаюцца ад некалькіх сотняў адзінак (Руска-беларускі слоўнік скурных і венерычных хвароб. Гомель, 2009; 800 тэрмінаў) да некалькіх тысяч (Англа-беларускі слоўнік па інфарматыцы. Мн., 2008; 6000) і нават дзясяткаў тысяч (Современный русско-белорусский политехнический словарь. Мн., 2007; 20000).

Зразумела, навуковая і практычная вартасць перакладных тэрміналагічных слоўнікаў не аднолькавая. Істотна зніжаюць каштоўнасць некаторых даведнікаў не толькі невялікі памер выданняў, але і якасць лексікаграфічнай апрацоўкі моўнага матэрыялу (адсутнічаюць акцэнталагічныя і граматычныя паметы, не ўніфікаваныя прынцыпы напісання, перакладу, тлумачэння тэрмінаадзінак). Разам з тым, падрыхтаваны і грунтоўныя па аб’ёме і спосабах лексікаграфічнай апрацоўкі лексікі тэрміналагічныя слоўнікі, напр.: Руска-беларускі і беларуска-рускі слоўнік па інжынерна-тэхнічным абсталяванні, сістэмах і працэсах Б.М. Хрусталёва (Мн., 2009; 14 000 тэрмінаў) і інш.

Лексікаграфічныя працы не аднастайныя з метадалагічнага боку, паколькі, як адзначае А.А. Лукашанец, “развіццё сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў пачатку XXI ст. вызначаюць рознакіраваныя працэсы і тэндэнцыі” [5, с. 109]. З тэндэнцыяй да нацыяналізацыі, абумоўленай пурыстычнымі падыходамі апошняга дзесяцігоддзя XX ст., звязана адштурхоўванне ад рускай мовы, імкненне да рэвізіі і пераацэнкі нарматыўнага статусу лексічнага складу і словаўтваральных сродкаў сучаснай беларускай мовы. З другога боку, тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі, якая вядзе да інтэнсіўнага папаўнення слоўнікавага складу беларускай мовы новымі запазычаннямі, у першую чаргу англа-амерыканізмамі (праз пасрэдніцтва рускай мовы), што актыўна ўключаюцца ў сістэму беларускага словаўтварэння, падтрымлівае ўплыў рускай мовы на стан і развіццё лексічнай і словаўтваральнай сістэм беларускай мовы [5, с. 109].

Па асаблівасцях фіксацыі моўных адзінак слоўнікі ўмоўна можна падзяліць на два тыпы: выданні з арыентацыяй на ўласнаацыянальныя лінгвістычныя сродкі і на запазычаныя (пераважна рускамоўныя). Першы тып перакладных даведнікаў адлюстроўвае прынцыпы тэрмінаўтварэння,

абраныя і выпрацаваныя ў пачатку 20-х гг. XX ст., – імкненне арыентавацца на ўласнае моўнае багацце (Матэматычная энцыклапедыя (Мн., 2001), Расійска-беларускі харэаграфічны слоўнік В. Цяцёркінай (Мн., 2001), Руска-беларускі, беларуска-рускі слоўнік медыцынскіх тэрмінаў В.І. Варанца (Мн., 2001), Расійска-беларускі хімічны слоўнік Я.Г. Міляшкевіча (Мн., 2002), Краткий русско-белорусский словарь экономических терминов Н.В. Сляпухі (Мн., 2007), Руска-беларускі слоўнік эканамічных тэрмінаў А.А. Акуленкі (Мн., 2011) і інш. Аналіз зместавых асаблівасцей перакладных тэрміналагічных даведнікаў дазволіў выявіць характэрныя рысы першага тыпу:

➤ **на лексіка-семантычным узроўні:** пераважнае выкарыстанне ўласнанацыянальных лексічных сродкаў (агульнаўжывальнай, дыялектнай і ўстарэлай лексікі) у спалучэнні з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі: *аккомпанемент – акампанэмент, суправаджэнне* (15, с. 6), *канифоль – смурга* (15, с. 29), *анемия – недакровіца* (2, с. 4), *бронхиолы – дыхнічкі* (2, с. 5), *гастрит – разачка* (2, с. 7), *адсвет – рэфлекс* (2, с. 25);

➤ **на фанетыка-арфаграфічным узроўні:** ужыванне “клясычнага правапісу” або афармленне лексем згодна з афіцыйнымі нормаў: *асимметричный – асыметрычны* (15, с. 7), *мелодика – мелёдыка* (15, с. 35); *богатство – багацце* (12, с. 9), *уплощение – патаўшчэнне* (11, с. 58);

➤ **на дэрывацыйным узроўні:** а) падбор эквівалентаў з суфіксамі *-ава-* (*-ява-*) для перадачы працэсуальнага дзеяння запазычанымі дзеясловамі, яго формамі (інфінітывамі, дзеепрыметнікамі) і аддзяслоўнымі назоўнікамі з *-ірава-* (*-ырава-*): *координировать – каардынаваць* (15, с. 31), *ассимилировать – асіміляваць* (11, с. 6), *диссоциированный – дысацыяваны* (11, с. 18); б) замена беларускімі формамі з *-льн-* (для перадачы якаснай характарыстыкі аб’екта), *-оўн-* (*-ёўн-*) (для наймення суб’екта ўздзеяння), *-н-* (для характарыстыкі аб’екта ўздзеяння) дзеепрыметнікавых структур на *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ем-*, *-ім-*: *огибающая – агінальная* (9, с. 482), *плавающая запятая – нефіксаваная коска* (9, с. 484), *разрешимая формула – развязальная формула* (9, с. 487), *расходящийся интеграл – разбежны інтэграл* (9, с. 487); в) выкарыстанне беларускіх тэрмінаадзінак з суфіксамі *-ов-* (*-ав-*, *-ев-*), *-ат-* (*-ават-*), *-іст-* (*-ыст-*) для перадачы ад’ектываў з *-чат-*: *вейкавы – реснитчатый* (1, с. 305), *жалабаты – желобчатый* (1, с. 306), *линейчатый – лінеісты* (9, с. 377); г) фіксацыя беларускіх формаў іншамоўных тэрмінаў без фіналі *-ій* (*-ый*): *каль – калій, кальц – кальцый, мезатэль – мезотелій, натр – натрый* (1, с. 306); д) выкарыстанне ўласнабеларускіх субстантываў з *-нік* (*-льнік-*), *-ач-*, *-ец-*, *-ўц-* на месцы запазычаных лексем на *-тель-*, *-чык-*, *-шчык-*: *зритель – глядач* (15, с. 26), *арендодатель – арэндадаўца* (12, с. 6); е) паслядоўная перадача беларускімі адпаведнікамі з *-нн-* або нульсуфіксальным дэрыватам працэсуальнага значэння аддзяслоўных

назоўнікаў з фармантам *-к-*: *аранжировка – апрацаваньне* (15, с. 7), *фразировка – фразаваньне* (15, с. 72), *перестановка – перастаўленне* (9, с. 483); **ж**) замена дэрыватамі з суфіксамі *-ов(-ав-), -ев(-ёв-), -асн(-ясн-)* іншамойных адзінак на *-ичн-, -очн-, -ечн-, -енн-, -ическ-, -атическ-*: *жаўтковы – желточный, падпахавы – подмышечный* (1, с. 306), *першасны – первичный* (1, с. 307), *унутрыцэлевы – внутриклеточный* (1, с. 308); **з**) актывізацыя тэрмінаэлементаў з *-н-* у перакладной частцы лексіконаў на месцы фармантаў з *-арн(-ярн-), -альн(-анальн-)*: *биномиальный – біномны* (9, с. 482), *потенциальны – патэнцыйны* (9, с. 494), *абаксiальны – абаксiйны* (11, с. 4), *бинарный – двухскладны* (11, с. 7), *бактериальный – бактэрыіны* (11, с. 60).

Другі тып перакладных даведнікаў адлюстроўвае прынцыпы тэрмінастварэння 1930-х – 1980-х гг. – максімальны ўплыў рускай мовы на моўную сістэму беларускай. Запазычаныя словаўтваральныя сродкі пераважаюць у наступных перакладных тэрміналагічных слоўніках: “Марфалогія і анатомія раслін: беларуска-рускі і руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік” В.М. Яроміна (Мн., 2000), “Беларуска-рускі аўтатранспартны слоўнік” А.А. Паўловіч (Мн., 2005), “Русско-белорусский словарь спортивных терминов” А.П. Шостак (Мн., 2005), “Руска-беларускі навукова-тэхнічны слоўнік” А.М. Савіцкай (Магілёў, 2010), “Русско-белорусский учебный словарь экономических терминов” В.Г. Наталевіч (Мн., 2010) і інш.

Істотныя рысы перакладных тэрміналагічных даведнікаў гэтага тыпу наступныя:

➤ **на лексіка-семантычным узроўні:** пераважнае выкарыстанне запазычаных і інтэрнацыянальных лексем: *атлетика – атлетыка* (16, с. 5), *гандбол – гандбол* (16, с. 11), *туристический – турыстычны* (16, с. 50), *эстафета – эстафета* (16, с. 55);

➤ **на фанетыка-арфаграфічным узроўні:** калькаванне навуковых тэрмінаў з іншых моў: *абстаноўка – абстаноўка* (8, с. 5), *заціранне – затіранне* (8, с. 42), *пультырызатар – пультырызатар* (8, с. 87), *ралі – ралі* (8, с. 89).

➤ **на дэрывацыйным узроўні:** **а)** захаванне фармантаў *-ір(-ыр-), -ірава(-ырава-)* пры перадачы працэсуальнага дзеяння запазычанымі дзеясловамі, дзеяслоўнымі формамі (інфінітывамі, дзеепрыметнікамі) і аддзеяслоўнымі назоўнікамі: *балансировка – балансiроўка* (10, с. 11), *бланишировать – бланшыраваць* (10, с. 12), *сепарирование – сепарыраванне* (10, с. 81), *смонтированный – зманціраваны* (10, с. 83); **б)** адлюстраванне неўласцівых беларускай мове аддзеяслоўных формаў з фармантамі *-уч(-юч-), -ач(-яч), -ем-, -ім-*: *облагаемая налогом – абкладаемы падаткам* (3, с. 73), *блуждающий нерв – блукаючы нерв* (3, с. 196), *величина искомая – велічыня шукаемая* (10, с. 14), *виброкипящий слой – вібракiпячы слой* (10, с. 15), *самонесущая стена – саманясучая сцяна* (10, с. 79); **в)** ужыванне

вытворных субстантываў з суфіксамі *-цель-*, *-шчык*, *-чык-*: *запраўшчык* – *заправщик* (8, с. 41), *абяспыльвацель* – *обеспыливатель* (8, с. 5), *праявіцель* – *проявитель* (8, с. 85); г) захаванне структур з суфіксамі *-н-*, *-ічн-* (*-ычн-*), *-очн-*, *-ачн-*, *-енн-*: *проектный* – *праектны* (7, с. 33), *фирменный* – *фірменны* (7, с. 44), *авиадесантный* – *авіядэсантны* (16, с. 4); д) падбор беларускіх адпаведнікаў з *-арн-*(*-ярн-*), *-альн-*(*-яльн-*): *абаксиальная сторона* – *абаксіальны бок* (17, с. 145), *экстрозональная* – *экстразанальная* (17, с. 212), *эмбриональный* – *эмбрыянальны* (17, с. 212); е) выкарыстанне тэрмінаадзінак-ад’ектываў з суфіксам *-чат-*: *аднаступеньчатый* – *адноступенчатый* (8, с. 7), *каленчатый* – *коленчатый* (8, с. 48); ж) фіксацыя іншамоўных тэрмінаў з фіналямі *-ій-*(*-ый-*): *альпинарий* – *альпінарыі* (17, с. 158), *гинецей* – *гінэцэй* (17, с. 159), *гиностемий* – *гінастэмій* (17, с. 160); з) перадача працэсуальнага значэння аддзеяслоўных назоўнікаў з фармантам *-к-*: *абдзірка* – *обдирка* (8, с. 4), *запайка* – *запайка* (8, с. 41), *кампапоўка* – *кампоновка* (8, с. 49).

Перавага аднаго з тыпаў названых прыкмет у лексікаграфічным выданні не павінна расцэньвацца як адмоўная ці станоўчая з’ява. На думку Г.А. Цыхуна, натуральна, што большасць тэрмінаў павінны мець карані ў беларускай мове і ўтварацца ў адпаведнасці з яе граматычнымі асаблівасцямі. З гэтых пазіцый становіцца зразумелай “эўрыстычная вартасць тэрміналогіі, што грунтуецца на сваіх моўных рэсурсах, бо гэта адкрывае новыя магчымасці і падыходы ў пазнанні ісціны” [13, с. 18]. Гэта не выключае магчымасці карыстацца запазычанай тэрміналогіяй, але як дадатковым, а не асноўным сродкам у працэсе пазнання. Не павінна быць “саматужніцкага стварэння ўласначystай тэрміналогіі”, паколькі шлях штучнай ізаляцыі не спрыяе міжнароднай стандартызацыі і ўніфікацыі тэрмінаў [14, с. 5]. На наш погляд, у сучасных умовах абедзве тэндэнцыі абсалютна заканамерныя і аб’ектыўныя, паколькі дазваляюць выпрацаваць аптымальныя спосабы для перадачы назваў актуальных навуковых паняццяў, дзеянняў і працэсаў сродкамі нацыянальнай мовы.

Літаратура

1. *Арцішэўскі, А.А.* Гісталогія з асновамі цыталогіі і эмбрыялогіі. – Мінск: Тэхналогія, 2000. – 311 с.
2. *Варанец, В.І.* Руска-беларускі, беларуска-рускі слоўнік медыцынскіх тэрмінаў / В.І. Варанец. – Гродна: ГрДМУ, 2001. – 39 с.
3. *Кузьменкова, Т.В.* Краткий русско-белорусский словарь юридических и социально-экономических терминов / Т.В. Кузьменкова. – Минск: Веды, 2009. – 239 с.
4. *Лукашанец, А.А.* Беларуская мова ў жыцці сучаснага грамадства / А.А. Лукашанец // Доклады Национальной академии наук Беларуси. – Мінск: Беларуская навука, 1999. – С. 106 – 108.
5. *Лукашанец, А.А.* Моўныя праблемы жыцця сучаснага беларускага грамадства / А.А. Лукашанец // Роднае слова. – 2008. – №1. – С. 108 – 112.
6. *Марчук, Ю.Н.* Основы терминологии / Ю.Н. Марчук. – М.: МГУ, 1992. –

75 с.

7. *Наталевич, О.Г.* Русско-белорусский учебный словарь экономических терминов (с учетом новых правил белорусской орфографии) / О.Г. Наталевич, М.В. Юнаш, С.В. Огородникова. – Минск: БГЭУ, 2010. – 47 с.
8. *Паўловіч, А.А.* Беларуска-рускі аўтатранспартны слоўнік / А.А. Паўловіч, В.А. Сяргеев, Г.А. Самко. – Минск: БНТУ, 2005. – 123 с.
9. Расійска-беларускі слоўнік матэматычных тэрмінаў і тэрміналагічных словазлучэнняў // Матэматычная энцыклапедыя / гал. рэд. В. Бернік. – Минск: Тэхналогія, 2001. – С. 465 – 496.
10. *Савіцкая, А.М.* Руска-беларускі навукова-тэхнічны слоўнік / А.М. Савіцкая. – Магілёў: МДУХ, 2010. – 107 с.
11. *Савіцкая, Н.Я.* Руска-беларускі слоўнік па фізіялогіі і біялогіі раслін / Н.Я. Савіцкая, М.І. Баранаў. – Минск: БДТУ, 2001. – 68 с.
12. *Слепуха, Н.В.* Краткий русско-белорусский словарь экономических терминов / Н.В. Слепуха. – Минск: Частный ин-т упр. и предпр-ва, 2007. – 85 с.
13. *Цыхун, Г.* Пра некаторыя пытанні тэрміналагічнай працы ў Беларусі // Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі: матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі. – Минск: ТБМ, 1995. – С. 18 – 19.
14. *Цыхун, Г.* Шляхі ўпарадкавання беларускай тэрміналогіі / Г. Цыхун // Тэрміналагічны бюлетэнь. – 1997. – Вып. 1. – С. 5 – 7.
15. *Цяцёркіна, В.* Расійска-беларускі харэаграфічны слоўнік / В. Цяцёркіна. – Минск: К І, 2001. – 97 с.
16. *Шостак, А.П.* Русско-белорусский словарь спортивных терминов / А.П. Шостак, Т.Е. Яковлева, Н.Е. Савицкая. – Минск, 2005. – 55 с.
17. *Яромін, В.М.* Марфалогія і анатомія раслін: Беларуска-рускі і руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік / В.М. Яромін, М.П. Жыгар, Г.А. Баўтута. – Минск: Тэсей, 2000. – 216 с.